

Jerzy Stachowiak
Uniwersytet Łódzki

POWIERZCHNIA I GŁĘBIA WYWIADU. DYSKURSOWA ORGANIZACJA OPowieŚCI O TRUDNEJ BIOGRAFII

Artykuł przedstawia przeprowadzoną w duchu psychologii dyskursowej analizę fragmentu wywiadu biograficznego, którego tematem jest trudna przeszłość narratorki będącej w procesie terapii. Celem pracy jest rekonstrukcja dyskursowej organizacji wywiadu. Omówione zostają dwa tryby opowiadania, określone w artykule jako „bycie doświadczoną przez życie” oraz „bycie kompetentną biograficznie”. Oparcie opowieści na tych trybach pozwala tak ją opracować, aby dawała się zaprezentować, a następnie odebrać jako narracja o trudnej biografii. Artykuł broni tezy, że rozpatrywany materiał jest przykładem wywiadu, w którym można odnaleźć bogactwo pracy retorycznej i środków rozgrywania opowieści jako opowieści o trudnej biografii. Środki te wywodzą się z dyskursu potocznego, są dostępne w społecznym obiegu, a przy tym znajdują systematyczne i złożone zastosowanie. Stąd próba badania biografii narratorki na podstawie takiego wywiadu nie może od obecności tych środków abstrahować. Z kolei wzięcie ich pod uwagę nakazywałoby zachować rezerwę wobec traktowania wypowiedzi (powierzchni) jako miejsca ekspresji doświadczenia biograficznego (głębi).

Słowa kluczowe: badania biograficzne; psychologia dyskursowa; terapia; wywiad narracyjny; analiza dyskursu

The Surface and Depth of Interview. Discursive Organisation of the Narrative on a Difficult Biography

In the article, a fragment of the biographical interview reflecting on the difficult past of the narrator who is undergoing therapy is analysed in the spirit of discursive psychology. Two modes of storytelling are discussed: ‘being battered by life’ and ‘being biographically competent’. They help develop the narrative so that it can be presented and then received as a narrative about a difficult biography. The article argues that in this narrative one can find a wealth of rhetorical work and means of playing out the story so that it is recognised as a story about a difficult biography. These means originate from everyday discourse and are publicly available; besides, they are used in systematic and complex ways. The presence

Instytut Socjologii, Uniwersytet Łódzki, jerzy.stachowiak@uni.lodz.pl, ORCID 0000-0002-7727-1082.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

of these means cannot be ignored, if studying the narrator's biography is to be based on such an interview. However, accounted for these means would warrant cautiousness in treating the statements (surface) as an expression of biographical experience (depth).

Key words: biographical studies; discursive psychology; therapy; narrative interview; discourse analysis

Rodzina badań biograficznych

W literaturze z zakresu badań biograficznych można spotkać się ze stwierdzeniem, że we wszystkich badaniach tego rodzaju uwidocznia się potrzeba oddania głosu jednostce i wysłuchania jej. Ona jest bowiem główną bohaterką swojego życia i tylko ona może udzielić informacji z pierwszej ręki o swoim osobistym doświadczeniu (Caetano i Nico, 2018, s. 363). W niniejszym opracowaniu rozwijane będzie jednak inne stwierdzenie – konkurencyjne: nazwa „badania biograficzne” dotyczy sposobów pracy z materiałem, które tworzą rodzinę, połączoną – zgodnie z metaforą Wittgensteina – podobieństwem rodzinnym, a nie jakąś ogólną cechą wspólną. W rodzinie – twierdzi Wittgenstein (1998, s. 44) – „niektórzy mają takie same nosy, inni takie same brwi, a inni jeszcze taki sam sposób chodzenia; i podobieństwa te zazębiają się”. Podążanie za tą metaforą pozwalałoby przypuszczać, że zainteresowanie osobistym doświadczeniem oraz uznanie badanych jako jedynych, którzy mogą dać w nie wgląd, to cechy łączące pewnych członków rodziny badań biograficznych, ale jednak nie wszystkich. To przypuszczenie można rozważyć na przykładach. Trzeba przy tym zastrzec, że mowa tu o rodzinie szczególnej – rodzinie typów prac badawczych i ich konceptualizacji, a nie rodzinie autorów.

Otóż Sónia Bernardo Correia i Ana Caetano (2023) twierdzą, że mimo upływu czasu w mocy pozostaje rozróżnienie Edwarda Brunera (1984) na (a) życie jako to, co rzeczywiście się zdarzyło i zostało przeżyte, (b) życie jako to, co zostało doświadczone, czyli sposób postrzegania tego, co się wydarzyło, i (c) życie jako narrację biograficzną. Opowiadanie o swoim życiu (c) jest dla badanych możliwością wejścia na drogę narracyjnej ekspresji – ujawnienia, wydobycia – osobistego postrzegania tego, co się zdarzyło, (b) i samych doświadczonych faktów (a). Z kolei analiza wywiadu zwykle chce przebyć tę drogę w odwrotnym kierunku: od opowieści do percepcji i zdarzeń z przeszłości. Istotną cechą przedstawionej przez autorki koncepcji jest to, że ujmują one doświadczenie badanych w kategoriach percepcyjno-psychologicznych: ludzie myślą o przeszłych zdarzeniach, czują coś wobec nich, mają jakieś spojrzenie na swoje dotychczasowe życie. Tak daje o sobie znać charakterystyczna dla istotnej części rodziny badań biograficznych własność: słowna wypowiedź udzielona

w wywiadzie jest wierną lub zniekształconą, trafną lub wypaczoną fałszem, ale jednak ekspresją przedśłownej percepcji i pozasłownych faktów. Przyjmuje się w założeniu, nie zawsze zresztą wprost postawionym, że to właśnie dzięki słownej ekspresji możliwe ma być poznanie doświadczenia badanych.

Stosowanie percepcyjno-psychologicznego objaśnienia doświadczenia biograficznego nie wyklucza równoczesnego stosowania innych objaśnień. Na przykład w badaniu Adama Mrozowickiego, Very Trappmann, Alexandry Seehaus i Justyny Kajty nad zwolennikami politycznej prawicy mowa jest o dążeniu do poznania „subiektywnego postrzegania własnej sytuacji” (Mrozowicki i in., 2019, s. 217) przez badanych (ujęcie percepcyjno-psychologiczne), ale jednocześnie o dążeniu do analizy retorycznych uzasadnień własnego światopoglądu politycznego. O wysokiej randze, jaką w tym badaniu uzyskują objaśnienia percepcyjno-psychologiczne, mówi też to, że opowieść biograficzna jest w nim traktowana nie tylko jako zawierająca emocje i myśli badanych, ale dodatkowo pracuje się nad nią tak, jakby owe emocje i myśli były przyczynami pojawienia się w wywiadzie ujętych w konkretny sposób wypowiedzi (por. Mrozowicki i in. 2019, s. 219–222). Podobieństwo tego badania do pracy Correii i Caetano jest jasne: analiza słów bazuje na formułowaniu objaśnień wywodzących się z rzeczywistości przed/pozasłownej. Zgodnie z wzorcem percepcyjno-psychologicznym analiza postępuje tak, jakby badani mówili to, co mówią, ponieważ tak lub inaczej widzą i czują oraz dlatego, że znajdują się w określonym miejscu spektrum politycznego.

W rodzinie badań biograficznych są też inne podobieństwa. Jednym z nich jest szczególne zainteresowanie zasadniczą, a przy tym często sygnalizowaną, trudnością, polegającą na tym, że opowieść biograficzna na ogół nie odpowiada rzeczywistym faktom, których dotyczy. Innymi słowy, życie rozumiane subiektywnie i życie obiektywnie doświadczane (Jonda i Sackmann, 2016, s. 20) się nie pokrywają. Bernadette Jonda i Reinhold Sackmann ujmują materiał biograficzny jako ciekawe źródło wiedzy odzwierciedlające rzeczywistość społeczną (Jonda i Sackmann, 2016, s. 20), ale rzadko jest on obiektywny i nieobciążony ryzykiem wypaczania realnego stanu rzeczy. Niektórych członków rodziny badań biograficznych łączy właśnie ta orientacja na rozbieżności między słowem a faktem – doświadczeniami ujętymi w opowieści a tym, co faktycznie się działo.

A zatem w niektórych przypadkach członków rodziny upodobnia do siebie ustalanie, jakie naprawdę są fakty, a jak obchodzi się z nimi opowieść o doświadczeniu. Na przykład Wolfram Fischer wskazuje, że narracja to komunikacja epistemologicznie niepewna (2012, s. 560): opowieść może nie odpowiadać faktycznym przeżyciom, a to rodzi ryzyko zafałszowania narracji. Fischer interesuje się prawdą przede wszystkim na temat faktów i obiektywnej treści przeżyć. Twierdzi, że opowieść życiowa nie może być fikcją, a nie jest

nią, jeśli narrator trzyma się rzeczywistych doświadczeń. W obrębie rodzinnych podobieństw okazuje się to ważne: doświadczenie biograficzne nie stanowi wyłącznie przedmiotu analizy, ale też warunek jej wykonalności. Tyle tylko, że narratorzy mają skłonności do kłamstw lub stronniczych interpretacji, dlatego opowieść wymaga porównywania z faktycznymi doświadczeniami (Fischer, 2012, s. 558–559). Badanie interesuje się *life histories* (życiem narratorów), ale musi zajmować się *life stories* (niepewną komunikacją). Podział ten utrwalony został w badaniach biograficznych przez Gabriele Rosenthal (2012), która uzasadnia jego nieodzowność, twierdząc, że jeśli mamy zajmować się narracjami dotyczącymi narodowego socjalizmu, trzeba brać pod uwagę ich szczególną własność: „charakteryzują się [one] przede wszystkim zaprzeczeniami, reinterpretacjami i tworzeniem mitów [...] Jeśli chcemy uniknąć przyczyniania się do reprodukcji mitów i wyparcia, trzeba zwrócić uwagę na różnicę między relacją a przeszłym doświadczeniem” (Rosenthal, 2012, s. 281). Rosenthal nie czyni z tego opowieściom zarzutu – żadna opowieść o doświadczeniu nie serwuje bowiem faktów i prawdy na żądanie (Rosenthal, 1993, s. 4). Zresztą podobną myśl przytaczają Correia i Caetano (2023): narracje są subiektywne, niepełne i zależne od kontekstu. Jednak owe mity i wyparcia u Rosenthal odpowiadają formalnie temu, co Fischer określa jako kłamstwa lub stronnicze interpretacje.

Zatem narracja ostatecznie podlega osądowi jako domena prawdopodobnych przekłamań i zniekształceń. Z tych powodów kryteria służące do przeprowadzenia owego osądu nie mogą być wyprowadzone z samych narracji i muszą być czerpane spoza wywiadu. Przy wszystkich różnicach szczegółowych między podejściem Fischera i Rosenthal a choćby analizą Correii i Caetano czy Mrozowickiego, Trappmann, Seehaus i Kajty zaznacza się istotne podobieństwo w rodzinie badań biograficznych: dziedzina słowa wymaga zdyscyplinowania objaśnieniami z dziedziny przyczyn przedślovných (np. emocjonalnych, percepcyjnych) lub faktów pozaslovných (np. historycznych). O tym, co jest na powierzchni wypowiedzi, przesądzają jej określone związki z głębią, do której słowa mają się odnosić.

Doświadczenie w badaniach biograficznych jest czymś jeszcze nieco innym, gdy prace nad nim wiążą się bezpośrednio z problemem moralnego stosunku do przeszłości. Otóż badania biograficzne często mają wymiar wsparcia ludzi marginalizowanych, szczególnie poszkodowanych przez los, żyjących w nieprzychylnych warunkach lub w inny sposób dotkniętych osobistą lub zbiorową krzywdą. Gdy „postulat etyczny dominuje nad epistemologicznym”, jak na przykład w badaniach Izabeli Skórzyńskiej, Claudii Florentiny Dobrego, Bernadetty Jondy i Anny Wachowiak (2018, s. 48), to chodzi o doświadczenie tych, którzy dotychczas nie mieli głosu – ofiar historii, która je pomijała. Podobnie w dziedzinie historii mówionej: wymiar etyczny to wymiar upodmiotowienia

– liczy się w nich doświadczanie wypowiedziane dziś przez dotychczas milczące ofiary. Nie chodzi więc o to, aby dotarcie do doświadczenia skutkowało wiarygodną epistemologicznie reprezentacją rzeczywistości, ale o prawdziwość wynikającą z bycia świadkiem i podmiotem doświadczającym cierpienia (Filipkowski, 2014, s. 33). W tych okolicznościach fakty w sensie epistemologicznym mogą być znane i właśnie dlatego odgrywają rolę drugoplanową. Najważniejszy staje się powrót opowieścią do minionych czasów i zmierzenie się z nimi. Zdaniem Kai Kaźmierskiej (2008, s. 232) rzecz więc nie tyle w zdobywaniu nowej wiedzy o przeszłości, ile w dzieleniu się nią. A zatem problem prawdy pozostaje istotny, ale w moralnym przetworzeniu odpowiadającym etycznie uzasadnionemu kontaktowi z Innym i opowiadaniu własnej historii (O'Neill i Harindranath, 2006; Gałęziowski, 2022).

W analizie doświadczenia ofiar (świadków moralnych) prawda ma przede wszystkim uprawomocnienie etyczne, nie zaś poznawcze (Filipkowski, 2014, s. 33; por. jednak całkiem inną analizę opowieści świadków Zagłady: Byford i Tileagă, 2017). W przypadku badania biografii katów może być inaczej. Narracje dotyczące narodowego socjalizmu są pełne przeinaczeń i mitów (Rosenthal, 2012), a w tekście swojej autobiografii Rudolf Höss, komendant obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, kłamał przed sobą i innymi (Czyżewski i Rokuszewska-Pawełek, 2016, s. 441). Marek Czyżewski i Alicja Rokuszewska-Pawełek w pracy poświęconej tekstowi autobiografii Hössa zastosowali zmodyfikowaną wersję metodyki pracy Fritza Schützego i wykorzystali inspiracje etnometodologią i analizą konwersacyjną. Istotne jest przy tym to, że choć ich badanie cieszy się prawowitym członkostwem w rodzinie badań biograficznych, to jednak przedmiotem zainteresowania nie był w nim rzeczywisty przebieg biografii Hössa, ale sposoby ujmowania własnych doświadczeń biograficznych w tekście (Czyżewski i Rokuszewska-Pawełek, 2016, s. 376). Tym samym do rodziny badań biograficznych przynależy członek, który – w przeciwieństwie do licznych innych – nie traktuje materiału jako wyrazu (ekspresji) doświadczenia, czy też podstawy do wniosków o intencjach lub psychologicznie rozumianej osobowości autora (Czyżewski i Rokuszewska-Pawełek, 2016, s. 442). Mimo tej różnicy pojawia się podobieństwo: i w tym przypadku, i w innych (np. Mrozowski i in., 2019) chodzi o badanie dającego o sobie znać w materiale światopoglądu (tu: nazistowskiego).

Traktowanie autobiografii Hössa jako „rezultatu zastosowania społecznie uformowanych reguł interpretacji” (Czyżewski i Rokuszewska-Pawełek, 2016, s. 442), a nie ekspresji doświadczenia wynika w istotnej mierze z inspiracji, jaką dla tego badania były między innymi etnometodologia i analiza konwersacyjna. Czerpanie z nich odróżnia studium autobiografii Hössa od jednych nurtów w rodzinie badań biograficznych, a upodobnia je do innych. Na przykład w nurcie narracyjno-dyskursowym inspirowanym krytyczną psychologią

dyskursową (Edley 2001; Potter i Wetherell, 1992) Stephanie Taylor i Karen Littleton (2006) zajęły się pracą tożsamościową (*identity work*) podejmowaną w trakcie mówienia biograficznego (*biographical talk*) przez studentów sztuki i designu w jednej z londyńskich uczelni, którzy określali się jako „osoby kreatywne”. Zasadniczy sens tej analizy polega na ustaleniu, z jakich publicznie dostępnych środków interpretacji się korzysta, aby poradzić sobie z przeprowadzeniem pracy tożsamościowej, i jak konstruowane są upubliczniane w wywiadzie biograficznym objaśnienia osobistego doświadczenia. Nie są podejmowane ustalenia, jaka jest prawda o doświadczeniu badanych, czy są oni „kreatywni”, czy nie; czy ich roszczenie do bycia kreatywnymi ma prawdziwe podstawy, czy też nie ma pokrycia w faktach. Tym samym badanie Taylor i Littleton zajmuje się biografią, ale nie doświadczeniem: zajmuje się retrospektywnymi konstrukcjami kształtowanymi w mówieniu na użytek bieżącej interakcji (Taylor i Littleton, 2006, s. 31). Ponieważ skupia się na konstrukcji, a nie referencji, to komunikacja o doświadczeniu nie musi być w nim traktowana jako epistemologicznie niepewna (por. Fischer, 2012) i nie wymaga założeń na temat tego, czym jest doświadczenie obiektywne oraz jak daleko odchodzi od niego dana opowieść (por. Jonda i Sackmann, 2016).

Różnorodność badań zajmujących się problematyką biografii (Kaźmierska, 2012; Nurse i in., 2024) najwyraźniej nie daje się sprowadzić do podzielanego przez wszystkie nurty zainteresowania doświadczeniem i badanymi, którzy dają do niego dostęp. Tej roli nie pełni również problem korespondencji słowa i rzeczy (prawdziwości lub fałszywości opowieści, jej wierności lub niewierności przeżyciu). To, że nurty te łączy raczej rodzinne podobieństwo, a nie jakaś jednorodna cecha ogólna, stanowi dla przeprowadzonej niżej analizy szansę, aby stać się propozycją dodatkowego poszerzenia rodziny badań nad problematyką biografii i doświadczenia. Propozycję tę cechuje podobieństwo do niektórych członków rodziny, skoro skupia się na fragmencie autobiograficznego wywiadu narracyjnego – jednego z głównych źródeł danych w badaniach biograficznych, zwłaszcza wywodzących się z prac Gerharda Riemanna i Fritza Schützego (2012; por. Kaźmierska i Waniek, 2020; Cieślukowska-Ryczko, 2023). Jednocześnie jednak w niewielkim stopniu propozycja ta przypomina inną część rodziny, skoro czerpie inspirację z psychologii dyskursowej (Edwards i Potter 1992; Edwards, 2023a, 2023b).

Podstawa metodologiczna

Psychologia dyskursowa (PD) uformowała się między innymi pod wpływem socjologii wiedzy naukowej, filozofii języka, etnometodologii, analizy konwersacyjnej i badań retorycznych. Od początku była opracowywana jako

alternatywa dla psychologii społecznej i poznawczej (Edwards i Potter, 1992; Potter i Wetherell, 1987; Billig, 1987) i w swoim rozwoju nadal czerpie z tych źródeł (por. Edwards i Potter, 2020; Demasi, 2020; Potter i in., 2020; Tileagă, 2018). PD jest sposobem badania tego, jak (a) tematy psychologiczne obecne są w dyskursie, jak ludzie orientują się na nie w toku interakcji, jak korzystają z nich do objaśniania, co sami robią i co się dzieje z innymi (Edwards, 1997; Potter i Wetherell, 1987), oraz (b) jak to, co się mówi i pisze, przedstawiane jest jako opis świata, obiektywne sprawozdanie z realiów i jedynie przytaczanie, a nie tworzenie, faktów (Potter, 1996; Edwards i Potter, 1992). PD dziedziczy po analizie konwersacyjnej i etnometodologii pojmowanie mówienia i pisanania jako dziedziny działań społecznych, wykonywanych w ramach bieżących okoliczności interakcyjnych (Edwards, 2023a). Podstawowe pytanie, z którym mierzy się PD, brzmi: co ludzie robią, kiedy mówią to, co mówią? Tak postawione pytanie czyni z dziedziny słowa sferę aktywności interakcyjnej, nie zaś sferę ekspresji (językową powierzchnię) ludzkich stanów wewnętrznych (pamięci, uczuć, intencji – głębi) czy dosłownych sprawozdań z przebiegu obiektywnych zdarzeń.

PD zachowuje rezerwę wobec referencyjnego wymiaru wypowiedzi i nie zmierza do wydobywania z nich przedślovných przyczyn i źródeł (Potter, 1996). Choć w jej nazwie występuje słowo „psychologia”, to nie rozpatruje ona ludzkiego życia wewnętrznego i nie dostarcza wytłumaczeń dla subiektywnych przeżyć, nie sprowadza słów do roli zmiennej zależnej od rzekomo ukrytych w umyśle zmiennych niezależnych: motywów, dążeń czy pamięci (Edwards i Potter, 2020). W zamian PD wyspecjalizowała się w badaniu mówienia, w którym owe motywy, dążenia i pamięć występują jako środki interpretacji lub tematy. W związku z tym PD jest nurtem alternatywnym wobec psychologii społecznej i poznawczej, a także tych odmian socjologii, które korzystają z psychologicznych lub kognitywistycznych objaśnień wypowiedzi (Edwards, 2023b, s. 45–46; Edwards i Potter, 2001). Tak jak w przypadku wielu kontrowersyjnych nurtów badawczych, również rozwojowi psychologii dyskursowej towarzyszą spory i głosy krytyki. PD spotyka się między innymi z zarzutami o niespełnianie składanych obietnic programowego antykognitywizmu (Coulter, 1999), o niesłuszne przedstawianie się jako nurt wiernie wcielający w życie zasady analizy konwersacyjnej (Button i in., 2022, s. 133–138) czy też o jednostronność analityczną (Parker, 2015). Część tych zarzutów doczekała się odpowiedzi (Potter i Edwards, 2003; Edwards i Potter, 2005).

Korzystając z inspiracji PD, poniższa analiza skupia się na dyskursowej organizacji opowieści o doświadczeniu, a więc dotyczy działań społecznych wykonywanych za pomocą wypowiedzi w bieżącej sytuacji opowiadania. Analiza wykorzystuje fragment autobiograficznego wywiadu narracyjnego z Heleną,

który przeprowadzono w ramach projektu badawczego Katedry Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego opartego w znacznej mierze na metodyce pracy Fritza Schützego¹. Przykład ten zostaje wykorzystany w celu wskazania, że opowieść o życiu może mieć szereg cech, które utrudniają traktowanie jej jako dostarczycielki informacji o doświadczeniu narratorki. Cechy te związane są z własnościami i organizacją dyskursu potocznego, których rozpatrzenie pozwala uwypuklić kilka spraw. Po pierwsze, obecny w niektórych nurtach badań biograficznych podział, określany w niniejszym tekście jako podział na powierzchnię (słowa, opisy) i głębię (doświadczenia, przeżycia), wywodzi się źródłowo z dyskursu potocznego. Postępowanie naukowe nie jest zobowiązane do kierowania się nim, może natomiast badać sposoby korzystania z niego. Po drugie, samo rozróżnienie na powierzchnię i głębię jest przeprowadzane w słowie. To sprawia, że w posługiwaniu się nim w celu przejścia do dziedziny pozadyskursowej nic nie jest ani pewne, ani przesądzone, a więc rozróżnienie to może stać się osobnym przedmiotem zainteresowania badawczego. Po trzecie, przykład wywiadu z Heleną wskazuje, że podział ten stanowi podstawę kształtowania opowieści właśnie jako opowieści biograficznej; podstawę praktyki określonego typu zabierania głosu; podstawę uczestnictwa w wywiadzie, po którego przeczytaniu/wysłuchaniu będzie można stwierdzić: „O, w tej opowieści mamy do czynienia z biografią”.

W przypadku opowieści Heleny stwierdzenie to jest możliwe dzięki obecności w narracji dwóch trybów mówienia, które można nazwać kolejno: byciem doświadczoną przez życie oraz byciem kompetentną biograficznie. Oba tryby pozwalają skonstruować narrację jako uwzględniającą co-doświadczenia i jak-doświadczenia Heleny. Co-doświadczenia to występujące w opowieści wydarzenia i stany, wszystko to, co jest treścią przeżyć. Jak-doświadczenia to z kolei sposób przeżywania owych treści: dojmujący lub powierzchowny, długotrwały lub przejściowy, tragiczny lub beztroski². A więc to, że podział na powierzchnię i głębię wywodzi się z dyskursu potocznego, że jest przeprowadzany w dyskursie, że obowiązuje w obrębie wywiadu i że podział ten kształtuje opowieść właśnie jako opowieść biograficzną – wszystko to sprawia, że to dyskursowa organizacja wywiadu stanowi jedną z głównych części tego, co udostępnia wywiad.

¹ „Post-transformacja w perspektywie doświadczeń biograficznych osób urodzonych w latach 1980–2005. Analiza socjologiczna” [UMO-2021/41/B/HS6/02048]. Projekt finansowany przez NCN w ramach konkursu OPUS 21, realizowany pod kierownictwem profesor Kai Kaźmierskiej w Katedrze Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego w latach 2022–2025.

² Podział ten nie pokrywa się z podziałem na „co” i „jak” opowieści (Helling, 1990; Kaźmierska, 2012, s. 116–117), czyli różnicą między zawartością narracji a sposobami jej sformułowania; między tym, o czym się mówi, i tym, jak się mówi. Helling wydziela bowiem aspekty opowieści, a nie samego doświadczenia, z którego opowieść miałaby zdawać sprawę.

Poniższa analiza wywiadu skupia się na tym, jak opracowuje się wypowiedź, aby dawała się zaprezentować, a następnie odebrać jako biograficzna. Tym samym analiza sięga do podstawowego zalecenia PD, aby zająć się tym, co opisy niosące ze sobą roszczenie do trafnego charakteryzowania świata zewnętrznego (obiektywnego) i wewnętrznego (subiektywnego) pozwalają zrobić w sytuacjach, w których zostają sformułowane.

Analiza

Zapis³ przedstawia czwartą sekwencję tematyczną wywiadu (15'11"–20'49") poświęconą nastoletniemu okresowi życia Heleny. Zajęcie się fragmentem zapisu ma oczywistą wadę: nie jest to analiza pełnego materiału, a przecież to wywiad jako całość oraz sposoby łączenia jego części określają co- i jak-doświadczenia. Analiza fragmentu ma też jednak zaletę: odpowiada częstej praktyce obecnej w publikacjach z zakresu badań biograficznych, która polega na zajmowaniu się właśnie fragmentami, a nie całością wywiadów. Prace rozpatrujące całość materiału to rzadkość (por. Waniek, 2025, w przygotowaniu). Niemniej przytoczony niżej fragment został wyodrębniony w wyniku przeprowadzenia sekwencyjnego podziału całego wywiadu. Następuje on zaraz po sekwencji trzeciej, zorganizowanej na kanwie mówienia o nauce w liceum, i zapowiada sekwencję piątą, w której wraca tematyka edukacyjna (przygotowania do matury). W zapisie „B” oznacza badacza, „H” – Helenę. Transkrypcja została wykonana z zastosowaniem częściowo uproszczonego, a częściowo uzupełnionego zestawu symboli opracowanych przez Gail Jefferson (2004; por. Hepburn i Bolden, 2013):

<u>stało</u>	nacisk położony na wybraną część wypowiedzi
y::	przedłużona głoska
bar/	wypowiedź urwana
>no właśnie<	przyspieszone mówienie
<takie>	spowolnione mówienie
(.)	mikropauza, ok. 0.2 sekundy
(1.0)	długość pauzy mierzonej w sekundach
£wspominam£	głos „uśmiechnięty” (ang. <i>smiley voice</i>)
((kaszlnięcie))	informacja o parawerbalnych cechach wypowiedzi

³ Opracowanie własne.

- 1 H: ja też tam (.) miałam pierwszego chłopaka w liceum
2 właśnie: y chyba y:: od pier/ od pierwszej klasy do
3 drugiej potem zerwaliśmy i to było bardzo dla mnie y::
4 (0.5) bardzo ciężkie w zasa/ >aha no i tutaj nie nie
5 wspominam że ja taką mocną depresyjną byłam< od m/ od
6 <takich właśnie lat (1.0) y:: m:łodzieńczych> y:: czyli
7 tak około piętnastu czternastu piętnastu szesnastu lat
8 takie epizody depresji z y: z perspektywy (.) wiem że
9 zaliczałam regularnie e: plus samookaleczanie >na
10 zasadzie po prostu cięłam< y:: sobie ręce c/ co było
11 raczej <takie> y: no w ukryciu nie nie e: moim rodzicom
12 tego nie mówiłam kiedyś moja mama to odkryła i
13 oczywiście tam zrobiła historię straszną (0.5) em: i
14 (1.0) tylko że bardziej była chyba przejęta sobą że jak
15 ja jej mogę to robić (.) że że się pocięłam ni/ no nie
16 wiem £>w każdym razie tak to wspominam<£
17 e:: i:: ym:: no tak że tak że y y y też to wspominam y
18 ten okres właśnie tego nastoletnich lat jako taki
19 B: ((kaszlnięcie))
20 H: (0.5) dużo pod znakiem smutku takiego: i i i i dużych
21 problemów emocjonalnych (.) ja pisałam wiersze wtedy i:
22 e no taki taki typ (0.5) i y: i też to rozstanie z tym
23 moim chłopakiem z którym byłam rok w liceum on chodził
24 do tego samego liceum był o rok starszy (0.5) y: to też
25 okupiłam bardzo dużą: no myślę że depresją: (.) z
26 perspektywy tylko że to się m: zająbiło jeszcze
27 najpierw umarł mój dziadek (.) y: jak byłam (.) >jak
28 miałam siedemnaście lat czyli to było tak< m: >między
29 pierwszą a drugą klasą liceum< i y: zmarł na raka bar/
30 dosyć szybko bo tam diagnoza była w lutym on zmarł w
31 lipcu
32 B: mhm
33 H: e: i to był w sumie mój ostatni dziadek bo: właśnie (.)
34 mo/ m:: mojej y: babci (.) mamy mojej mamy nie znałam
35 ona zmarła na raka piersi jeszcze za/ jak moja mama
36 była dosyć młoda bo miała no młoda po prostu bo miała
37 oś/ dziewiętnaście lat
38 B: mhm
39 H: więc y:: też chorowała długo i moja mama m: >no wyrosła
40 w takiej traumie< tej choroby i y: śmierci matki y:: y
41 i jakby sama (.) przekazała mi taki lęk przed tym też
42 y: rakiem piersi bo: ona się badała regularnie >przez
43 całe życie i ja zawsze miałam takie poczucie że moja
44 mama może też zachorować na tego raka piersi< (0.5) i:
45 y:: no i tak się stało (1.0) no
46 B: mhm
47 H: i to ś/ to się stało właśnie mniej więcej w tym okresie
48 jak mój dziadek umarł y zaraz po tym moja mama
49 zachorowała na raka piersi i rozstałam się z tym moim
50 chłopakiem >w sensie on mnie zaraz w sumie po tym
51 zostawił<
52 B: mhm

- 53 H: m:: jak moja mama miała tą chemię (.) ta to ja wtedy/
 54 >to było zaraz po mojej osiemnastce< więc to jest takie
 55 wydarzenie które (0.5) em dosyć duży wpływ na mnie y
 56 miało (.) y a wcześniejsze >o którym oczywiście teraz
 57 znowu retrospekcja bo o tym zapomniałam
 58 B: mhm
 59 H: ępowiedzieć wcześniejsze takie mocne w
 60 dzieciństwie jak miałam jedenaście lat< totwo/ w
 61 grudniu dwutysięcznego roku moja (.) babcia umarła ta
 62 jedyna którą znałam (.) y:: i y ona zmarła też na raka
 63 ale ja/ chyba jajnika tak jajnika (1.0) i czyli mama
 64 mojego taty m i ona tutaj blisko mieszkała właśnie (.)
 65 z tym z tym dziadkiem który zmarł y (.) w tym
 66 późniejszym okresie natomiast tata mojej mamy mieszkał
 67 w Elblągu bo się wyprowadził niedługo po: bo był
 68 wojskowym wyprowadził się niedługo po śmierci babci
 69 (0.5) z nową żoną (.) no i to też było takie wydarzenie
 70 dosyć takie w/ bo moja mama ma też brata i siostrę i
 71 mój tata też ma brata
 72 B: mhm
 73 H: i siostrę i y: oni tam
 74 B: ((kaszlnięcie))
 75 H: w tej rodzinie tak dosyć nieciekawie do tego podeszli y
 76 była tam taka spina ostra o to bo ona była dwadzieścia
 77 pięć lat młodsza
 78 B: mhm
 79 H: on się dosyć szybko po śmierci babci z nią związał więc
 80 ogólnie było to takie: moja mama raczej wspomina to
 81 inaczej niż jej rodzeństwo bo jej rodzeństwo jest pięć
 82 dziesięć lat starsze i (.) ona była taka najmłodsza tam
 83 i (0.5) myślę że ma dużo zniekształceń poznawczych na
 84 ten temat ale to już ęjest moja analiza
 85 B: mhm
 86 H: historii rodzinnej
 87 >no właśnie< to pierwsze takie mocne wydarzenie to była
 88 ta śmierć mojej babci jak miałam jedenaście lat (0.5) i
 89 przy okazji moja mama wtedy poroniła też i to było
 90 takie ja bardzo chciałam mieć rodzeństwo ja ja już
 91 byłam starsza no bo miałam jedenaście lat więc takie
 92 B: ((kaszlnięcie))
 93 H: no jako ta jedynaczka tak marzyło mi się żeby mieć to
 94 rodzeństwo i (.) miałam duże nadzieje z tym związane no
 95 a niestety nie wyszło więc t/ to była znowu taka
 96 kumulacja dwóch wydarzeń a tutaj była kumulacja znowu
 97 dwóch wydarzeń że moja mama zachorowała b/ miała chemię
 98 miała mastektomię (.) i:: mój chłopak mnie zostawił
 99 (1.0) no i to było takie no i to było właśnie na te
 100 osiemnaście lat (1.0) y:: no i bardzo ciężko to to to
 101 zniosłam bardzo źle to wspominam to się też zaraz z
 102 moją maturą w sumie za chwilę miałam
 103 B: mhm:

- 104 H: tą maturę pisałam (1.0) m:: no i to takie mogę
 105 powiedzieć jedno z takich y granicznych wydarzeń dla
 106 mnie (1.0) tą maturę dobrze napisałam ja y: chciałam
 107 już zdawać na a na asp (.) aha jeszcze wtedy w tym
 108 samym okresie kiedy to wszystko się działo
 109 B: mhm
 110 H: to:: y jeszcze y:: cztery razy zdawałam na: prawo jazdy
 111 dopiero za czwartym razem zdałam i to tak było raz za
 112 razem
 113 B: mhm
 114 H: i z takie porażki po prostu jakby jeszcze tu nie zdałam
 115 znowu nie zdałam znowu nie zdałam i (0.5) tak mój tata
 116 mnie wtedy dosyć mocno y wspierał kibicował

Pod względem strukturalnym pierwszą część tej sekwencji stanowią wersy 1–16 (cierpienie w okresie dojrzewania); drugą – wersy 17–56 (choroba i śmierć matki); trzecią – wersy 56–86 (dziadek); czwartą – wersy 86–101 (wydarzenia w jedenastym roku życia); 101–115 (seria porażek). Zapis kończy się początkiem nowej sekwencji na temat relacji z rodzicami. Wybrana sekwencja ma trzy podstawowe cechy organizacyjne. Po pierwsze, rozwija się wokół pojedynczych wydarzeń. Każde z nich jest przedstawione jako spełniające wyraziste kryterium doboru: wydarzenia są albo ‘mocne’⁴, albo ‘ciężkie’, albo ‘graniczne’. Po drugie, każde jest jednoznacznie datowane wiekiem Heleny, przez co opowieść biograficzna uzyskuje postać kalendarium. Po trzecie, Helena sama korzysta z konceptualizacji powierzchni i głębi (zewnętrznych instytucji i prawdziwego doświadczenia; słowa i subiektywnego poczucia itp.). Te trzy cechy organizacyjne składają się na sposób opracowania opowieści jako rozpoznawalnie biograficznej. Jak więc ta opowieść jest skonstruowana, że można powiedzieć: „tu jest biografia”? Jak czyni się ją zewnętrznym wyrazem co- i jak-doświadczenia?

Opowiadanie w trybie bycia doświadczoną przez życie

Język ekspercki

W analizowanym fragmencie (i całym wywiadzie) można wyodrębnić szeroki zakres środków psychologizacji trudnej historii osobistej: epizody depresji, depresja, samookaleczenie, zniekształcenia poznawcze, wydarzenie graniczne, typ, trauma, lęk, histeria, analiza (historii rodzinnej), kumulacja, retrospekcja, relacje, problemy emocjonalne (w innych fragmentach wywiadu także ADHD, OCD – zaburzenia obsesyjno-kompulsywne)⁵. Wywiad z Heleną potwierdza

⁴ W cudzysłowach apostrofowych (‘ ’) znajdują się słowa przytaczane za zapisem.

⁵ W innych fragmentach są też wyrażenia, skądinąd nieopatrzone żadnymi oznakami dyktansu, takie jak *high need baby*, *strigerować*, *tradwife*, *challenge*. Ich obecność ułatwia taki

więc istotność tego rodzaju języka w narracjach osób urodzonych po 1980 roku (Waniek, 2023). Ale istotne są też trzy dodatkowe własności języka tego fragmentu.

Otóż w opowieści Heleny (a) język „psy-” (psychologiczny, psychiatryczny, psychoterapeutyczny itp., por. Rose, 1998, 1999) należy do szerszej grupy wyrażań eksperckich, w której znajdują się także wyrażenia z języka medycznego: rak, rak piersi, rak jajnika, chemia, mastektomia. Język „psy-” jest wyraźną leksykalną częścią obok innych wyraźnych leksykalnych części, a więc nie wyznacza całości języka eksperckiego obecnego w wywiadzie. Ponadto (b) cała ta poszerzona grupa fachowo-abstrakcyjnych pojęć znajduje wyrazne zastosowanie retoryczne w opowieści o konkretnym życiu. Dzięki niej podjęta zostaje praca retoryczna nad opowieścią w zakresie co-doświadczenia (okres dorastania zostaje wypełniony ‘mocnymi wydarzeniami’, 87) oraz jak-doświadczenia (‘miałam duże nadzieje z tym związane no a niestety nie wyszło’, 94–95). Co-doświadczenia przedstawia przeszłość Heleny jako pełną głębokich przeżyć (jak-doświadczenia) i odwrotnie: przedstawienie doświadczenia jako głębokiego implikuje, czym była dana jednostka konstrukcyjna historii osobistej (co-doświadczenia). Wreszcie, (c) gdy rozpatrzy się ową całość języka eksperckiego w odniesieniu do jego zastosowania, to konieczne staje się dodatkowe powiększenie jej o zwroty, które nie mają oczywistych cech technicznego języka specjalistycznego, a przez to są retorycznie mniej wyraziste, ale które w użytku, jaki można z nich uczynić, składają się na ustanowienie Heleny osobą w moralnym sensie doświadczoną przez życie. Wśród nich znajdują się takie frazy jak ‘pod znakiem smutku takiego’ (20), ‘wydarzenie które dosyć duży wpływ na mnie miało’ (55–56), ‘to też było takie wydarzenie dosyć takie’ (69–70), ‘kumulacja dwóch wydarzeń’ oraz ‘kumulacja znowu dwóch wydarzeń’ (96–97), ‘bardzo ciężko to to to zniosłam bardzo źle to wspominam’ (100–101).

A zatem w opowieści Heleny język „psy-” występuje, ale nie samodzielnie, lecz w ramach szerszego zestawu wyborów leksykalnych, które kierunkują interpretację wywiadu na możliwość, iż Helena jest doświadczona przez życie. Takie opracowanie nadaje moralny status narratorce i ułatwia odczytanie jej słów w kategoriach moralnych: przeszłość staje się przeszłością poważną, trudną i przepełnioną kryzysami. Tym samym bycie doświadczoną przez życie włacza opowieść w obieg kultury bycia ofiarą (Campbell i Manning, 2018), w której bycie ofiarą to status moralny oparty na wartościowaniu przeżywania cierpienia, braku osłony przed skrzywdzeniem, bycia w potrzebie czy niekorzystnym

oto odbiór wypowiedzi Heleny: nie tylko język ekspercki, ale też angielszczyzna jako (globalna, więc i powszechna) *lingua franca* dyskursu tożsamościowego wyraża (indywidualną, więc i niepowtarzalną) biografię Heleny trafniej, niż zrobiłby to prawdopodobnie niewystarczający język ojczysty.

położeniu (Campbell i Manning, 2018, s. 22 i nast.). Inaczej jednak niż w antagonizującej i odnoszącej się do koncepcji tzw. mikroagresji odłonek kultury bycia ofiarą analizowanej przez Campbella i Manninga bycie doświadczoną przez życie nie musi wskazywać winnego skrzywdzenia. Może być kulturą ofiary bez wroga i cierpienia bez winowajcy.

Udostępnianie preferowanej interpretacji

Język abstrakcyjno-ekspresyjny znajduje dla siebie użytek bez względu na to, czy na danym etapie opowieść rozwijana jest w komunikacyjnym schemacie narracji, czy argumentacji (por. Schütze, 2014). Tryb bycia doświadczoną przez życie kształtuje całość wypowiedzi oddawanej do interpretacji. W związku z tym można postawić serię pytań o zasadniczej istotności nie tylko dla analizy tego wywiadu, ale także dla innych analiz: czy z opowieści Heleny wynika, że jest ona podmiotem swoich działań czy ofiarą okoliczności, w jakich się znajdowała? Czy chciała tego, o czym opowiada, czy też nie miała kontroli nad swoim życiem i ówczesnym postępowaniem? Czy przywoływany moment życia był objęty biograficznym bezładem, czy też był zamierzonym planem zrodzonym z własnej inicjatywy? Przyjęty tu sposób analizy nie dąży do odpowiedzi na te pytania, lecz uwzględnia, że takie sprawy, jak plan, bycie ofiarą czy sprawstwo, są obecne w opowieści w postaci problemów, które wymagają jawnego pokierowania w opowieści.

Otóż Helena mówi, że ‘zaliczała regularnie’ epizody depresji ‘plus samo-okaleczanie’ (8–10). W opowieści tragedie te pojawiają się zaraz po tym, jak narratorka przedstawia siebie z przeszłości jako ‘mocno depresyjną’ (5). Sugeruje to nie tylko powtarzalność tragicznego co- i jak-doświadczenia – wielokrotne następowanie stanów i aktów powiązanych z poczuciem krzywdy i bólu – ale podpowiada również, że Helena była bezwolną ofiarą okoliczności, na które nie miała wpływu. Kilka wersów dalej zastosowanie znajduje inne opracowanie osobistej tragedii, a co za tym idzie – problemu sprawstwa i ofiary. Przy okazji mówienia, że mama odkryła tajemnicę okaleczeń córki, pojawia się sformułowanie ‘oczywiście tam zrobiła histerię straszną (0.5) em: i (1.0)’. Pociąga ono za sobą istotną ze względów moralnych możliwość odebrania reakcji mamy jako spodziewanej w swojej nieproporcjonalności do sytuacji (‘oczywiście tam’, 13). Jednocześnie charakteryzuje ono również ówczesną sytuację: można było na nią zareagować lepiej, a więc inaczej, niż zrobiła to jej mama, i inaczej, niż można byłoby się spodziewać po każdej mamie odkrywającej samookaleczenia córki. Subiektywność mamy i obiektywność sytuacji są tu przedstawione w zestawieniu obustronnie się objaśniającym. Nieadekwatność ‘histerii’ pojawia się dodatkowo w ramach rozgrywania szerszej kwestii ofiary i winy. Słowa ‘tyko że bardziej była chyba przejęta sobą’ sugerują, że Helenie ta ‘histeria’ się nie należała: wina za nią leży w psychologicznym nastawieniu mamy, a nie w obiektywnej

powadze sytuacji córki. Takie złożone konstrukcje dyskursowe (Potter i Wetherell, 1988, 1987, s. 35) służą nie tyle zdaniu sprawy z odpowiedzialności i winy, ile retorycznemu ich rozegraniu i dostarczeniu preferowanej interpretacji (tu: zgodnej z całościową linią opowieści). W tym przypadku zaraz po części, w której biografia Heleny odznacza się ciągiem życiowych dramatów, pojawia się część, w której to reakcja bliskich na te dramaty wydaje się nieadekwatnie poważna i sama staje się kolejnym ‘mocnym wydarzeniem’.

Uprzedzanie konkurencyjnych interpretacji

‘Epizody depresji’ oraz ‘samookaleczanie’ obecne są w opowieści jako wydarzenia występujące ‘regularnie’ (9). Psychologia dyskursowa mówi w takich przypadkach o wystąpieniu sformułowań skryptowych (w przeciwieństwie do kognitywistycznie pojmowanych skryptów poznawczych; por. Edwards, 2023, s. 26, 1997). W życiu codziennym pozwalają one wykonywać różne retoryczne zadania, między innymi pomagają ustanowić faktem to, o czym mowa. W tym przypadku ‘regularność’ pozwala podać ‘epizody’ oraz ‘samookaleczenie’ jako fakty potwierdzone wielokrotnym powtarzaniem się i przeciwdziałać konkurencyjnej interpretacji, według której Helena mówi tylko o swojej interpretacji, a nie o prawdziwych zdarzeniach. Sformułowania skryptowe dają możliwość uprzedzenia konkurencyjnej i nieprzychylnej interpretacji, że Helena nie jest ofiarą okoliczności, lecz nierozważną sprawczynią swojej niedoli. Regularność przypisana zostaje bowiem temu, co działo się w życiu Heleny jako osobnego i samodzielnie doświadczającego Ja, a nie na przykład sposobowi zachowania nastoletniej młodzieży (por. Edwards, 1997, s. 245). Byłaby to jedna z konkurencyjnych interpretacji, której wybranie jest również możliwe na podstawie wywiadu, ale która zostaje uprzedzona. Otóż w sekwencji wcześniejszej (trzeciej, nieprzyczonej w transkrypcji) Helena wprowadza wątek życia ze swoją grupą przyjaciół. W zapisie (sekwencja czwarta) ‘epizody depresji’ i ‘samookaleczenie’ są podane jako doświadczenia wyłącznie narratorki, a nie choćby jako wynik naśladownictwa, imitacji cudzego stylu bycia, eksperymentowanie z ciałem i swoją tożsamością, skutek podporządkowania oczekiwaniom grupowym. O ile Helena mówi o okaleczaniu swoich rąk i reakcji jej mamy, o tyle występuje w opowieści jako centrum gromadzenia się co- i jak-doświadczenia osobistego. Sformułowanie jej biografii odbywa się przez formułowanie jednych interpretacji jako faktycznych i uprzedzanie innych, co łącznie pozwala mówić w trybie bycia doświadczoną przez życie.

Opowiadanie w trybie bycia kompetentną biograficznie

Modalizacja wypowiedzi a pamięć biograficzna

W opowieści Heleny przeszłość jest znana i zrozumiała, panuje w niej porządek, nie ma zagadek. Helena uobecnia się w wywiadzie nie tylko jako narratorka opowieści (instancja wypowiadająca słowa), ale też kompetentna biograficznie znawczyni swojego życiowego kalendarium. Ma to istotny związek z obecnością w narracji środków modalizacji wypowiedzi (Potter, 1996). W pierwszej części fragmentu (1–16) zwraca uwagę to, że opis faktualny (por. Stachowiak, 2023), czyli wypowiedź opracowana jako wierne sprawozdanie z tego, co rzeczywiście miało miejsce (tu: wypowiedź sformułowana jako prawdziwy opis relacji córki i matki), jest zestawiony z frazą ‘no nie wiem >w każdym razie tak to wspominam<’ (15–16). Fraza ta wypowiedziana jest szybciej niż opowieść o reakcji matki i oznaczona jest parawerbalnym sygnałem dystansu do treści wypowiedzi (mówienie z uśmiechem). Istotne jest tu między innymi to, że w swojej opowieści Helena wielokrotnie mówi o ‘wspominaniu’ przeszłości (np. 17, 80, 101), a nie choćby o przypominaniu sobie⁶. W obliczu takiej różnicy między tym, co jest w wywiadzie, a czego w nim nie ma, można rozpatrzeć możliwości, jakie daje wspomnianie i przypominanie sobie w ramach organizowania opowieści.

Po pierwsze, wspomnianie niesie ze sobą sugestię podejmowania tej czynności po raz kolejny – kolejnego powrotu do przeszłości przy względnie utrwalonym stosunku do niej. Przypominanie sobie zaś mogłoby implikować aktywność dziejącą się w bieżącej chwili, a więc swoiście jednorazową i wcześniej nieprzepracowaną. Po drugie, „wspominam” i „przypominam sobie” różnią się stopniem modalności (Potter, 1996, s. 112; por. także Mautner, 2011, s. 65–69; Fairclough, 2003), czyli możliwościami zawarcia w wypowiedzi implikacji na temat pewności wypowiadanych uwag. „Wspominam” ma niższą modalność niż „przypominam sobie”, ponieważ nie wiąże z wypowiedzią roszczenia do bycia wierną dyskursową odbitką przeszłości; z kolei „przypominam sobie” pozwala przedstawić określoną wersję przeszłości jako pewną w wyższym stopniu. Tworzy to hierarchię sposobów modalizacji wypowiedzi (por. Latour i Woolgar, 2020, s. 127–143): „wspominam” zawiera w sobie mniej pewności niż „przypominam sobie”, ale więcej niż nieobecne we fragmencie „domyślam się”. Po trzecie, różnice w stopniu modalności to także różnice w sugestiach na

⁶ Argumenty ilościowe nie mają żadnej siły decydującej dla rozwijanej w tym opracowaniu argumentacji, przy czym w trakcie całego wywiadu Helena używa słowa „wspominać” przynajmniej 24 razy. Ta liczba nie dotyczy użycia wyrazu „wspominać” w znaczeniu nadmieniania czy dopowiadania. „Przypominam” (sobie, a nie np. komuś o czymś) nie pojawia się ani razu w analizowanym fragmencie. W odniesieniu do tego, co Helena w danej chwili robi, by skonstruować opowieść, słowo to pojawia tylko dwa razy w całym wywiadzie.

temat stopnia zaangażowania w formułowanie wypowiedzi. Niższa modalność („wspominam”) promuje odbiór opowieści jako bardziej zależnej od narratorki, wyższa modalność („przypominam sobie”) osłabia zaś wrażenie tej zależności i implikuje, że opowieść wierniej oddaje fakt (por. Woolgar, 1988, s. 69–72). W ten sposób możliwe jest wyeksponowanie panowania nad opowiadaniem i przedstawienie go jako relacji z rzeczywistością takiej, jaką wtedy realnie była, a zarazem pomniejszenie możliwego wrażenia, że podlega się subiektywnym ograniczeniom w ujawnianiu prawdy o swoim życiu.

Modalizacja wypowiedzi a rozgrywanie kontrastów retorycznych

Opowiadanie w trybie bycia kompetentną biograficznie bazuje na dwóch zasadniczych aspektach: Helena (a) teraz wie, czym były koleje jej losu (jej ówczesne co- i jak-doswiadczenia), oraz (b) ona to wie (narratorka przedstawia opowieść jako zawierającą jej wiedzę, jej refleksje, jej retrospekcje, jej analizę sytuacji rodzinnej).

Z tych dwóch aspektów rodzi się pierwszy kontrast: między przypisaną sobie obecną kompetencją w pojmowaniu swojej przeszłości a implikowaną dawną niekompetencją. Podobnie jak w przypadku języka eksperckiego, to nie taka czy inna leksyka nadaje swoistość narracji, tylko zadanie, którego wykonanie jest jej powierzane. W tej roli nawracające w wywiadzie ‘wspominam’ współdziała z tym, co Helena ‘wie’ lub ‘myśli’. Na podstawie obecności tego kontrastu można pytać, w jakim zakresie wywiad pozwala analizie wносить o doświadczeniu Heleny. Nie jest to pytanie o analityczną dostępność konstrukcji opowieści, ale o dostępność doświadczenia jako przednarracyjnego źródła wypowiedzi. Pytanie to jest istotne dlatego, że w trakcie rozwijania opowieści Helena występuje jako kompetentna biograficznie – obeznana z tym, czym jest jej biografia, przedstawia się więc jako dobre źródło wiedzy o swojej przeszłości, na którym każda analiza biografii może się następnie pewnie oprzeć. Tyle tylko, że to, co Helena ‘wie’ (8) lub ‘myśli’ (83) nie jest podawane jako prosta negacja tego, czego ‘nie wie’ (15–16), ale umożliwia odbiór Heleny jako językowo i narracyjnie przygotowanej do mówienia o sobie, do mówienia o przeszłości, do brania udziału w badaniu, do udostępnienia w nim tego, co w opowieści osoby doświadczonej przez życie miałyby się znaleźć. Bycie rozpoznawalnie kompetentną biograficznie w połączeniu ze środkami modalizacji daje wiele możliwości retorycznej organizacji opowieści. „Wspominanie” jest bowiem niżej w hierarchii modalności niż „wiedza”. Właśnie ta nieekwiwalentność „wspominania” i „wiedzy” pozwala różnie rozgrywać związek między słowami a myśleniem i wiedzą.

Co więcej, to, co Helena formułuje jako wiedzę aktualną (‘z perspektywy’; 25–26), bezpośrednio współgra z dodatkowym – drugim – kontrastem: między wyeksponowaniem narratorki w opowieści a jej ukryciem. Ekspozycja i ukrycie znajdują zastosowanie osobno w różnych wątkach tematycznych wywiadu, ale

pojawiają się też łącznie w obrębie jednego wątku. W części trzeciej fragmentu sposób, w jaki mama Heleny pamięta związanie się swojego ojca (dziadka Heleny) z nową żoną, jest początkowo przedstawiony jako fakt wynikający z wieku, w jakim była jej mama, gdy to się stało. Zastosowanie dyskursu faktualnego (Demasi, 2020) osłabia obecność Heleny-narratorki w jej opowieści – ujmuje wyrazistości Heleny jako autorki. Z kolei w wersach 82–86 Helena ujawnia się jako narratorka na bieżąco opracowująca opowieść: ‘ale to £jest moja analiza historii rodzinnej£’⁷. Helena występuje jako jednoznacznie wyekspozowany podmiot opowieści, ale dodatkowo słowa te są opatrzone głosem uśmiechniętym (ang. *smiley voice*). Pozwala on wprowadzić do opowieści konieczne objaśnienie tego, co zostało sformułowane w dyskursie faktualnym z jednoczesnym zdystansowaniem się do własnej wypowiedzi jako słów swoiście niezobowiązujących.

Trzeci kontrast: Helena mówi ‘no tak że tak że y y y też to wspominam y ten okres właśnie tego nastoletnich lat jako taki (0.5) dużo pod znakiem smutku takiego: i i i i dużych problemów emocjonalnych’ (17–21). Takie wypowiedzi określa się czasem jako podane od strony przedmiotu (ang. *object-side*, Potter i in., 2020; Edwards i Potter, 2017). Kierują one w stronę stanu rzeczy, a nie opinii osoby, która je formułuje. Z kolei wypowiedzi podane od strony podmiotu (ang. *subject-side*) tworzą dystans wobec przedmiotu i kierują ku osobistemu ustosunkowaniu. Opisy podawane od strony przedmiotu znajdują zastosowanie wtedy, gdy to, o czym mowa, tworzy się przyrodzoną częścią świata, porządku rzeczy itp., a nie na przykład świadectwem subiektywnego mniemania. Obie opcje są obecne w bieżącym dyskursie potocznym (Edwards, 2023a). Stąd opowieść Heleny wyłożona zostaje z użyciem społecznie skonwencjonalizowanej, a przy tym złożonej, konstrukcji dyskursowej: łączy ‘wspominanie’ (względna niska modalność) z oceną nastoletności od strony przedmiotu i z wykorzystaniem eksperckiej kategorii ‘problemów emocjonalnych’ (15–17).

Retoryczne bogactwo narracji

Można wskazać dwa dodatkowe aspekty powierzchni wywiadu z Heleną: wielozadaniowość wypowiedzi oraz retoryczną rolę niuansów dyskursowych.

Wielozadaniowość

Wypowiedzi pozwalają wykonać wiele czynności jednocześnie i wywołać różne następstwa⁸. W wersach 24–26: ‘to też okupiłam bardzo dużą: no myślę że

⁷ Podobnie w wersach 15–16: ‘no nie wiem £>w każdym razie tak to wspominam<£’. Na temat ‘no nie wiem’ – patrz niżej.

⁸ Wykorzystując sformułowania etnometodologa Lawrence’a Wiedera (1974, s. 167–182),

depresją: (...) z perspektywy’, pojawia się jednocześnie: (a) modalizacja – ‘myślenie’ (w przeciwieństwie do retorycznie dostępnej „pewności”) przedstawia to, co się stało (‘depresja’), w sposób odwoływalny, nieostateczny, z którego można się wycofać w razie sprzeciwu; (b) język psychologiczno-eksperycki – kategoria ‘depresji’ pozwala uczynić Helenę jednoznacznie poszkodowaną i umieścić jej historię osobistą w trybie bycia doświadczoną przez życie; (c) środki bycia kompetentną biograficznie – opowiadanie o przeszłości czyni przeszłość obecnie (czyli po czasie) zrozumiałą zarówno dla publiczności wewnętrznej (słuchającej siebie Heleny), jak i zewnętrznej (badacza) (por. Schütze, 2012, s. 209).

Wszystkie te właściwości szczegółowe są ponadto podporządkowane ogólniejszej wykładni interpretacyjnej, w której różnice między przedstawianiem biografii i terapią, a co za tym idzie między wywiadem biograficznym a sesją terapeutyczną, są wprost niwelowane⁹. Helena instruuje badacza, że robi to, co już potrafi, uczestniczy w zdarzeniu, które zna. W ramach całej opowieści Helena występuje jako ta, która zna siebie, wie, kim jest, wie, co robi teraz, i czym było to, co robiła kiedyś, a także co robią i robili inni. To, czego z opowieści można dowiedzieć się o biografii Heleny, jest jej wersją kompetentną (w wyżej analizowanym sensie). Złożoność wynikająca z wielozadaniowości tej wypowiedzi nie polega więc na tym, że głębia biograficzna jest pomieszczona w formule lapidarniej (24–26) lub obszernej¹⁰, opisowej lub argumentacyjnej, tylko na tym, że jest ona bogata retorycznie i implikacyjnie oraz zmusza analizę celującą w rekonstrukcję doświadczenia z wywiadu do wybierania spośród wielu niewykluzczających się odczytań.

Nuansy dyskursowe: ‘no nie wiem’

W odniesieniu do wszystkiego, co stało się częścią wywiadu, można pytać: „dlaczego to padło tu?” (Sacks, 1992, s. 352). Można na przykład pytać, co sprawia, że zaraz po uwagach na temat reakcji mamy na okaleczenia córki w wersach 15–16 pada ‘no nie wiem’ w każdym razie tak to wspominam’.

można wskazać, że to, co się mówi, jest wieloformulatywne (*multi-formulative*) i wielonastępowe (*multi-consequential*).

⁹ W innej sekwencji tematycznej Helena mówi o postawionym przed nią zadaniu opowiedzenia o życiu jako zadaniu już jej znanym i kiedyś wykonanym: ‘jak byłam w psychoterapii psychoanalitycznej i właśnie to na tym polegało’.

¹⁰ Por. wypowiedź sformułowaną kilka minut po fragmencie objętym analizą (zapis uproszczony): „taką mam bardzo silną relację z mamą, która czasami jest powiedziałabym toksyczna, no ale to wiem też po dobrych kilku latach terapii i pewnie jakbyśmy rozmawiali tam osiem lat temu, czy pięć lat temu nawet, to bym zupełnie inną wizję w ogóle tego wszystkiego tutaj. A dzisiaj mam no myślę, że na zupełnie innym poziomie rozumienia tego wszystkiego, tak że z moją mamą mam bardzo bliską relację, ale no momentami za bliską i taką, że też się ścinamy, bo już teraz po prostu mam zupełnie inne podejście do wielu wielu kwestii”.

W terminologii analizy autobiograficznego wywiadu narracyjnego odpowiedź byłaby taka: jest to typowy komentarz argumentacyjny, w którym narratorka „łączy ówczesną i terażniejszą perspektywę, pokazując, jak dzisiaj patrzy na tamte doświadczenia, ich dynamikę oraz konsekwencje. Następnie wraca do narracji” (Kaźmierska i Waniek, 2020, s. 76). Można byłoby też udzielić innej odpowiedzi: słowa ‘no nie wiem’ pozwalają poradzić sobie w niełatwym interakcyjnie i potencjalnie obciążającym moralnie momencie opowieści, który zostaje opracowany jako niewypowiedziana wprost odpowiedź na pytania o to, kto cierpiał i kto ponosi winę.

Dlatego też fraza ‘no nie wiem’ nie ma wiele wspólnego z „wiedzieć” jako słowem odnoszącym się do poznawczego wymiaru doświadczenia (por. Weatherall, 2011). Obecność tej frazy w tym miejscu nie polega na głośnym wypowiedzeniu czegoś, co dotychczas było wiedzą ukrytą w subiektywnie dostępnej i właśnie ujawnianej pamięci (Edwards, 2023a, s. 32–34). Pełni ona istotną rolę retoryczną: pozwala pokierować sprawą cierpienia i winy za ‘histerię straszną’ (13) w reakcji na ‘samookaleczenie’ (9). Najpierw opowieść prowadzona jest tak, że czyni działania mamy reakcją wynikającą z faktycznego zainteresowania sobą, a nie cierpiącą córką (słowo ‘chyba’ – wers 14 – kontrastuje ze zdecydowanym tonem tej fazy narracji). Następnie zaś możliwość wyciągnięcia właśnie takich wniosków jest przez Helenę ograniczana. ‘No nie wiem’ otwiera serię możliwości interpretacyjnych: że Helena (strona podmiotowa) jednak nie jest przywiązana do tego, co mówi; że opis faktualny (strona przedmiotowa) jest jednak niezobowiązujący; że pod powierzchnią słów Heleny nie ma złych intencji; że Helena nie ocenia mamy; że być może zdarzyło się wtedy coś zupełnie innego (‘w każdym razie’). Krótko mówiąc, na tym, co tak łatwo określić „tylko powierzchnią”, pojawiają się problemy winy i cierpienia oraz są tam rozgrywane w sposób zaprzeczalny (Edwards, 2023b, s. 49, przyp. 8) – można je podważyć na późniejszych etapach mówienia i ewentualnie wycofać się z nich, jeśli stanie się to konieczne.

Uwagi końcowe

Przeprowadzona analiza prowadzi do trzech następujących wniosków. Po pierwsze, na jej podstawie można zadać pytanie o to, czy wywiad nasycony językiem terapeutycznym daje szansę na wyodrębnienie z niego faktycznego życia (por. Waniek, 2025). Według Mariusza Granosika (2019, s. 123), jeśli „narrator w większym lub mniejszym stopniu odtwarza to, o czym rozmawiał na przykład z terapeutą, którego ważnym zadaniem jest przecież praca nad biografią pacjenta (sposobem, w jaki interpretuje przeszłość)”, to narrator ten potencjalnie nie kwalifikuje się do analizy narracyjnej. Rzecz nie w tym, że w ogóle nie warto

analizować takich wywiadów, tylko w tym, że oddziaływanie przemian dyskursu publicznego oraz współczesnej kultury terapeutycznej się nasila – wtórnie kształtuje ludzi dorosłych, ale także pierwotne odniesienia do siebie ludzi młodych. Jeśli więc wzorowana na metodyce pracy Fritza Schützego analiza autobiograficznego wywiadu narracyjnego ma opierać się na wymogu uprzedniego nieprzećwiczenia opowieści (Kaźmierska i Waniek, 2020), to stojące przed badaniem szanse na wydobywanie głębi spod powierzchni wypowiedzi stopniowo się ograniczają. Jednocześnie jednak te kulturowe przemiany nie ograniczają możliwości analizy dyskursowej organizacji opowieści uformowanej w ich wyniku. Analiza relacji między ogólnie zachodzącymi makrotransformacjami dyskursu i oddolną mikropracą retoryczną (por. Piotrowski, 2010, s. 187) zyskuje raczej dodatkowe uprawnienie.

Po drugie, przedłożona analiza zmierza do wskazania, że z próbami analizy wypowiedzi jako ekspresji doświadczenia (*vide* problem odnośności) wiąże się stałe, a przy tym czasami kalkulowane w rodzinie badań biograficznych, ryzyko wynikające z abstrahowania od tego, jak wypowiedź jest opracowana, że staje się tym, za co jest brana. W ujęciu psychologii dyskursowej (i nurtów pokrewnych) wypowiedź Heleny jest wypowiedzią potoczną. Ta zaś działa tak jak każdy inny dyskurs potoczny: służy poruszaniu się pomiędzy alternatywnymi możliwościami działania społecznego, a niekoniecznie ekspresji często poszukiwanych przez socjologię biografistyczną różnorodnych stanów wewnętrznych i doświadczenia, na których dawałoby się następnie przeprowadzić procedury potrzebne w badaniu biografii (por. Lynch, 1993, s. 287–299). Rozpatrywanie wypowiedzi w kategoriach działającego ukierunkowania dyskursu (ang. *action-orientation of discourse*; Edwards, 1997) stanowi częściową ochronę analizy przed podążeniem za wzorcem odbioru, zgodnie z którym „przecież Helena powiedziała”, jakie ma doświadczenia, co czuje i co myśli.

Po trzecie, rodzina badań biograficznych jest wewnętrznie zróżnicowana – zainteresowanie doświadczeniem i badanymi jako tymi, którzy mogą dać do niego dostęp, nie łączy wszystkich jej członków. Co za tym idzie – nie jest tak, że w rodzinie wszyscy zajmują się „tym samym”, tylko na różne sposoby. Różne umiejscowienie w rodzinie tworzy bowiem odmienności w odpowiadaniu na pytania: „czym jest to, co jest do zbadania?”; „czym jest to, czego dotyczy analiza?”; „czym jest to, co podlega naukowemu rozbirowi?”. Niewspółmierności w udzielanych odpowiedziach wiążą się bezpośrednio z moralną wagą samych badań. W wielu bowiem odmianach socjologii biograficznej docieranie do doświadczenia jest kojarzone z nacechowanym etycznie gestem wyciągania do badanych ręki, wspieraniem ich w społecznie i osobiście trudnym położeniu, sięganiem po moralnie uprawnioną prawdę świadka lub uczestnika trudnej przeszłości. Analizy, które nie rodzą się z idei oddawania ludziom głosu, wystawione są na ryzyko posądzeń o niewspółczujące, a przez to etycznie wątpliwe,

traktowanie opowieści w kategoriach „jedynie” epistemologicznych. Dlatego trzeba zaznaczyć: przeprowadzona analiza nie jest kwestionowaniem przeżyć Heleny, nie jest aktem wątpienia w jej prawdomówność bądź przypisywaniem jej zamiarów lub celów. Nie oznacza też próby dowodzenia, że narratorka nie ma doświadczeń, że jej doświadczenie nie jest niepowtarzalne lub że ktoś mógłby znać je lepiej niż ona. Nie jest przy tym próbą konfliktorodnego podważania osiągnięć lub recenzowania stylu pracy tego czy innego nurtu badawczego i nie prowadzi ku konkluzji, że ów nurt tkwi w chronicznym błędzie, z którego wyłącznie siły analizy dyskursu mogą go wyprowadzić. Analiza ta przyjmuje, że do rodziny badań biograficznych mogą należeć też takie prace, w których problem powierzchwnia–głębina zostaje podjęty jako potoczny środek interpretacji, znajdujący zastosowanie i w opowieściach biograficznych, i w samej socjologii biografistycznej, w związku z czym powinien być badany właśnie w tej podwójnej roli.

Podziękowania

Dziękuję prof. Katarzynie Waniek oraz prof. Mariuszowi Granosikowi za cenne uwagi do wcześniejszych wersji artykułu.

Bibliografia

- Billig, M. (1987). *Arguing and Thinking. A Rhetorical Approach to Social Psychology*. Cambridge University Press.
- Byford, J., Tileagă, C. (2017). Accounts of a Troubled Past: Psychology, History, and Texts of Experience. *Qualitative Psychology*, 4(1), 101–117. <https://doi.org/10.1037/qup0000047>
- Button, G., Lynch, M., Sharrock, W. (2022). *Ethnomethodology, Conversation Analysis and Constructive Analysis: On Formal Structures of Practical Action*. Routledge.
- Campbell, B., Manning, J. (2018). *The Rise of Victimhood Culture: Microaggressions, Safe Spaces, and the New Culture Wars*. Palgrave Macmillan.
- Caetano, A., Nico, M. (2018). Forever Young: Creative Responses to Challenging Issues in Biographical Research. *Journal of the Academy of Social Sciences*, 14(3–4), 361–378. <https://doi.org/10.1080/21582041.2018.1510134>
- Cieślukowska-Ryczko, A. (2023). *Dorośle dzieci więźniów. Analiza doświadczeń biograficznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Coulter, J. (1999). Discourse and Mind. *Human Studies*, 22, 163–181.
- Correia, S. B., Caetano A. (2023). What is Left Unsaid: Omissions in Biographical Narratives. *Current Sociology*, 72(7), 1396–1413.

- Czyżewski, M., Rokuszewska-Pawełek, A. (2016). Analiza autobiografii Rudolfa Hössa. W: R. Dopierała, K. Waniek (red.), *Biografia i wojna. Metoda biograficzna w badaniu procesów społecznych* (s. 373–445). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Demasi, M. (2020). Post-truth Politics and Discursive Psychology. *Social and Personality Psychology Compass*, 14(9), 14:e12556. <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/spc3.12556>
- Edley, N. (2001). Analysing Masculinity: Interpretative Repertoires, Ideological Dilemmas and Subject Positions. W: M. Wetherell, S. Taylor, S. J. Yates (red.), *Discourse as Data: A Guide for Analysis Edited* (s. 189–228). Sage.
- Edwards, D. (1997). *Discourse and Cognition*. Sage.
- Edwards, D. (2023a). Psychologia dyskursowa (J. Stachowiak, tłum.). *Przegląd Socjologiczny*, 73(2), 17–42.
- Edwards, D. (2023b). Dyskurs, poznanie i praktyki społeczne: Bogactwo językowej i interakcyjnej powierzchni (J. Stachowiak, tłum.). *Przegląd Socjologiczny*, 73(2), 43–54.
- Edwards, D., Potter, J. (1992). *Discursive Psychology*. Sage.
- Edwards, D., Potter J. (2001). Sociolinguistics, Cognitivism, and Discursive Psychology. W: N. Coupland, S. Sarangi, Ch. N. Candlin (red.), *Sociolinguistics and Social Theory* (s. 88–103). Pearson Education.
- Edwards, D., Potter, J. (2005). Discursive Psychology, Mental States and Descriptions. W: H. te Molder, J. Potter (red.), *Talk and Cognition: Discourse, Cognition and Social Interaction* (s. 241–278). Cambridge University Press.
- Edwards, D., Potter J. (2020). A Word is Worth a Thousand Pictures: Language, Interaction, and Embodiment. W: S. Wiggins, K. Osvaldsson Cromdal (red.), *Discursive Psychology and Embodiment. Beyond Subject-Object Binaries* (s. 275–301). Springer Nature.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. Routledge.
- Filipkowski, P. (2014). Historia mówiona jako historia ratownicza: doświadczenie, opowieść, egzystencja. *Teksty Drugie*, 5, 27–46.
- Fischer, W. (2012). Praca biograficzna i biograficzne strukturyzowanie we współczesnych społeczeństwach (P. Palak, tłum.). W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 551–569). Nomos.
- Gałęziowski, J. (2022). *Niedopowiedziane biografie. Polskie dzieci urodzone z powodu wojny*. Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Granosik, M. (2019). Metoda biograficzna a emancypacyjna praktyka. Perspektywa społeczno-pedagogiczna. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 15(2), 118–130. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.15.2.07>
- Helling, I. (1990). Metoda badań biograficznych. W: J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 13–37). Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hepburn, B., Bolden, G. B., (2013). The Conversation Analytic Approach to Transcription. W: S. Jack, S. Tanya (red.), *The Handbook of Conversation Analysis* (s. 57–76). Blackwell Publishing.

- Jefferson, G. (2004). Glossary of Transcript Symbols with an Introduction. W: G. H. Lerner (red.), *Conversation Analysis: Studies from the First Generation* (s. 13–23). John Benjamins.
- Jonda, B., Sackmann, R. (2016) Koherencja badań biograficznych i analiz biegu życia. Tradycje. Perspektywy. Metody. W: M. Piorunek (red.), *Badania biograficzne i narracyjne w perspektywie interdyscyplinarnej. Aplikacje – Egzemplifikacje – Dylematy metodologiczne* (s. 17–44). Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kaźmierska, K. (2008). *Biografia i pamięć na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalałych z Zagłady*. Nomos.
- Kaźmierska, K. (2012). Wprowadzenie do rozdziału II. W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 107–121). Nomos.
- Kaźmierska, K., Waniek, K. (2020). *Autobiograficzny wywiad narracyjny. Metoda – technika – analiza*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Latour, B., Woolgar, S. (2020). *Życie laboratoryjne. Konstruowanie faktów naukowych*. Narodowe Centrum Kultury.
- Lynch, M. (1993). *Scientific Practice and Ordinary Action. Ethnomethodology and Social Studies of Science*. Cambridge University Press.
- Mautner, G. (2011). Analiza gazet, czasopism i innych mediów drukowanych (D. Przepiórkowska, tłum.). W: R. Wodak, M. Krzyżanowski (red.), *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych* (s. 51–85). Łośgraf.
- Mrozowicki, A., Trappmann, V., Seehaus, A., Kajta, J. (2019). Who Is a Right-Wing Supporter? On the Biographical Experiences of Young Right-Wing Voters in Poland and Germany. *Qualitative Sociology Review*, 15(4), 212–235. DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/1733-8077.15.4.10>
- O'Neill, M., Harindranath, R., (2006). Theorising Narratives of Exile and Belonging: the Importance of Biography and Ethno-mimesis in “Understanding” Asylum. *Qualitative Sociology Review*, II(1), 39–53.
- Nurse, L., O'Neill, M., Moran, L. (red.). (2024). *Biographical Research and New Social Architectures Challenges and Opportunities for Creative Applications across Europe*. Policy Press.
- Parker, I. (2015). *Critical Discursive Psychology*. Palgrave Macmillan.
- Piotrowski, A. (2010). Tożsamość zbiorowa jako temat dyskursu polityki (analiza przypadku). W: M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski (red.), *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego* (s. 185–220). Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Potter, J. (1996). *Representing Reality: Discourse, Rhetoric and Social Construction*. Sage.
- Potter, J., Edwards, D. (2003). Rethinking Cognition: On Coulter on Discourse and Mind. *Human Studies*, 26, 165–181. <https://doi.org/10.1023/A:1024008104438>
- Potter, J., Hepburn, A., Edwards, D. (2020). Rethinking Attitudes and Social Psychology – Issues of Function, Order, and Combination in Subject-side and Object-side Assessments in Natural Settings. *Qualitative Research in Psychology*, 17(3), 336–356. <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1725952>

- Potter, J., Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. Sage.
- Potter, J., Wetherell, M. (1988). Accomplishing Attitudes: Fact and Evaluation in Racist Discourse. *Text*, 8(1–2), 51–68. <https://doi.org/10.1515/text.1.1988.8.1-2.51>
- Rose, N. (1998). *Inventing Our Selves. Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge University Press.
- Rose, N. (1999). *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge University Press.
- Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. *The Narrative Study of Lives*, 1(1), 59–91.
- Riemann, G., Schütze, F. (2012). „Trajektorja” jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych (Z. Bokszański, A. Piotrowski, tłum.). W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 389–414). Nomos.
- Rosenthal, G. (2012). Badania biograficzne. W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 279–308). Nomos.
- Sacks, H. (1992). *Lectures on Conversation*. Tom 2. Blackwell Publishing.
- Schütze, F. (2012). Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne (K. Waniek, tłum.). W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 415–458). Nomos.
- Schütze, F. (2014). Autobiographical Accounts of War Experiences. An Outline for the Analysis of Topically Focused Autobiographical Texts – Using the Example of the “Robert Rasmus” Account in Studs Terkel’s Book, “The Good War”, *Qualitative Sociology Review*, 10(1), 224–283.
- Skórzyńska I., Dobre, C. F., Jonda, B., Wachowiak, A. (2016). O złożonej relacji badaczek i narratorek w kontekście badań historii życia kobiet w Polsce, Rumunii i byłej NRD okresu komunizmu. W: M. Piorunek (red.), *Badania biograficzne i narracyjne w perspektywie interdyscyplinarnej Aplikacje – Egzemplifikacje – Dylematy metodologiczne* (s. 45–58). Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Stachowiak, J. (2023). Od tłumacza: psychologia dyskursowa i jej język. *Przegląd Socjologiczny*, 72(2), 9–15.
- Taylor, S., Littleton, K. (2006). Biographies in Talk: A Narrative-Discursive Research Approach. *Qualitative Sociology Review*, 2(1), 22–38.
- Tileagă, C. (2018). *Representing Communism After the Fall. Discourse, Memory, and Historical Redress*. Springer Nature.
- Waniek, K. (2023). Kilka uwag o dobrym życiu w biograficznym doświadczeniu i jego nadmiernej terapeutyzacji. *Studia Socjologiczne*, 1(248), 31–58.
- Waniek, K. (2025). Dyskurs terapeutyczny i psychologizacja życia codziennego w relacjach autobiograficznych. Obserwacje badawcze i wyzwania metodologiczne dla socjologii biografistycznej (w przygotowaniu).
- Weatherall, A. (2011). ‘I don’t know as a prepositioned epistemic hedge’. *Research on Language & Social Interaction*, 44, 317–337.

- Wetherell, M., Potter, J. (1992). *Mapping the Language of Racism: Discourse and the Legitimation of Exploitation*. Harvester Wheatsheaf.
- Wieder, L. D. (1974). *Language and Social Reality. The Case of Telling the Convict Code*. Mouton.
- Wittgenstein, L. (1998). *Niebieski i brązowy zeszyt* (A. Lipszyc, Ł. Sommer, tłum.). Spacja.
- Woolgar, S. (1988). *Science. The Very Idea*. Tavistock Books.